

Nízke slnko nad panónskou rovinou

Eugen Gindl *

Juraj Špitzer (1919 - 1995) chodieval po nejšej do bistra Lýceum. Stal sa moderátorom i aktívnym účastníkom spontánnych seminárov.

Na obzore vidíme iba dym z rumovísk budúcnosti, ktoré sa rozsypali. Kto sa dnes odhodlá vysloviť nejakú prognózu, načrtnúť predstavu alebo víziu (o utópiách ani nehovoriac), môže dostať nálepku architekta novej totality. Ale bez vízií budúcnosti sa nezaobídeme, pretože práve ony sú zdrojom možno najcenejšieho sociálneho kapitálu - nádeje. Viery, že dokážeme vytvoriť lepší svet. Prípadám si ako na karnevale fatalistov...

Náruživu rekonštruujeme minulosť... Po každej veľkej zmene je to normálne, ba nevyhnutné... Zdá sa mi však, že minulosť rekonštruujeme ľahkomyselne. Každý na vlastnom kolene, podľa bodového scenára, ktorý načrtol objednávateľ, zavše ukrytý na dne vlastnej pamäti. A tak z pamäti, individuálnej i kolektívnej, i z dokumentov vynára sa minulosť, ktorá je opäť invadná.

Žijeme utopení v prítomnosti. Zaplavujú nás informácie, ale nedokázali sme si zatiaľ vytvoriť ochranný filter, ktorý vytriedi balast od dôležitých vecí, pravdu od poloprávd a lží.

Moja posledná spomienka na Juraja Špitzera je takáto:

Balkón pred nemocničnou izbou, v ktorej o niekoľko dní umrel. Neskorá jeseň, babie leto, nízke slnko nad panónskou rovinou. Ďuro ma požiadať, aby som mu pripomenul haiku Ivana Laučička, ktorú som mu kedysi prečítal v kaviarni. Tu je:

*jas členi dni
už zhoreli ozdoby
z mojich prístreš*

Autor je člen redakčnej rady časopisu Fragment

knížná edícia časopisu FRAGMENT

Nechcel som byť žid

Juraj Špitzer *

Začiatkom mája prišla do koncentračného tábora v Novákoch masa ľudí. Všetky baraky s poschodovými posteľami prikrytými riedko rozsypanou slamou sa naplnili. Podľa akého kľúča nevedno. Boli tu židia zo všetkých kútov Slovenska. Starci, deti, ženy, chlapci pomenej, manželia, slobodní. Keď sa baraky naplnili, nebol už rozdiel ani medzi naším barakom a ostatnými. Prechovávali sme nádej, že sme tu boli dlhšie ako ostatní, že tu máme akési domovské právo, že budeme mať prednosť, ak nebudú musieť odísť všetci.

Prezentačný barak bol v plnej permanencii. Z jednej strany zaistení vchádzali, z druhej vychádzali. Kopa zhabaných predmetov rástla. Presná evidencia o prichádzajúcich a odchádzajúcich neexistovala. Rátalo sa kus ako kus. Odsúdenému sa oznámilo číslo vagóna, do ktorého ho zaradili a podľa toho musel potom nastúpiť na priestranstvo. Vždy navečer prišli nákladné autá zakryté plachtami a odvážali odsúdených na železničnú stanicu v Novákoch. Auto pristálo zadnou stranou priamo k vagónu, takže obyvateľstvo nevidelo, aký tovar sa do vagónov nakladá, lebo priestranstvo bolo navyše od nakladacej rampy izolované a strážené gardistami.

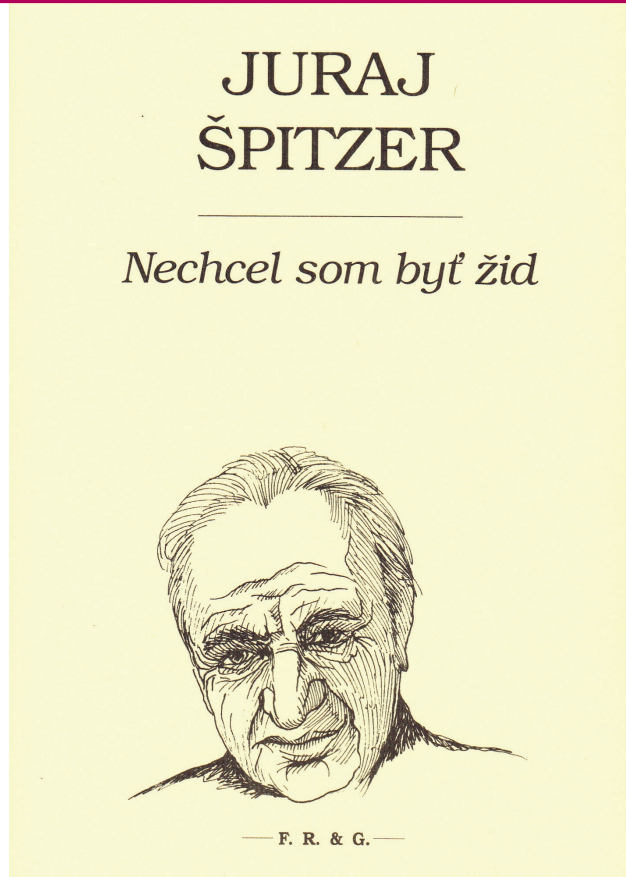
Zákon schválnosti akoby bol platil aj o počasí. Skoro vždy, keď odchádzal transport, pršalo alebo bola búrka. Pre organizátorov to bola výhoda, lebo zlé počasie odohňalo nežiaducich divákov, aj odsúdení chceli byť čím skôr pod strechou, aby nemuseli stáť na mokrom priestranstve pred prezentačným barakom. Ak nákladné autá neprišli, odsúdení museli ísť na stanicu pešo. Jeden z nich kráčal vpredu s vozovou lampou zavesenou na palici a za ním jeho va-

gón, potom ďalší nosič lampy a za ním vagón. Všade dookola, vpredu a vzadu, gardisti s puškami a obuškami, v ligo-tajúcich sa plášťoch proti dažďu. Mlčanlivý lampiónový sprievod.

V niektorom z májových transportov odišli všetci moji príbuzní. Prišli jedno popoludnie, v nováčkových barakoch strávil noc, na druhý deň ich naložili do nákladných áut a odviezli na novácku železničnú stanicu, dvoch strýcov, bratov mojej dobrej matky, aj s deťmi. Jeden zo strýcov bol známy silák, dvíhal jednou rukou lavice a niekoľko stoličiek odrazu, kusy kofajnice a krčmársky stôl. Teraz tu stál bezmocný, bledý a vystrašený. Načo vstával každý deň o piatej ráno, chodil po dvore, zametal a vždy čosi opravoval? Všetko odkladal pre dcéru a syna. Teraz vstal bezradný a nevládný. Objímal ma a neustále opakoval: Syn môj drahý, čo len s nami bude? Nikdy som nechcel vedieť, čo sa s nimi stalo. Nikto z nich sa nevrátil.

Gardisti bili židov odsúdených na odchod zo služobnej povinnosti, lebo narúšali disciplínu, motali sa po priestranstve, hľadali známych, svoje nezbedné deti, gardistom to sťažovalo povinnosť udržať poriadok, zabezpečiť hladký priebeh.

Keď sa bijú medzi sebou dopeli, je to ich vec, hoci bitka znetvoruje ľudí, vracia ich kdesi do praveku. Ale keď bijú rodičov pred ich deťmi, stane sa v detskej duši čosi, čo možno prirovnať k zemetraseniu alebo k inému desivému zážitku, k záplave, ktorá pochovala pevninu. Každý človek nosí v sebe slastné spomienky na detstvo, lebo ho strávil pod láskavou ochranou rodičov. Otec je v našich spomienkach pešo. Jeden z nich kráčal vpredu s vozovou lampou zavesenou na palici a za ním jeho va-

Juraj Špitzer: *Nechcel som byť žid*
Knížná edícia časopisu Fragment, F. R. & G. 2017

krívdami. Teraz tu stáli trasíce sa deti a videli svojho bezbranného otca v krupobití gu-mených obuškov a dívali sa na skleslé ruky matiek, ktoré im nemohli poskytnúť ani útechu ani ochranu. Rodičov by nemali biť pred deťmi.

V našom dezerterskom baraku neboli deti. Nás gardisti už poznali a bili nás ako starých známych, zo zvyku. Teraz chceli, aby transport odišiel hladko. Uchylovali sa k osvedčeným a účinným argumentom voči poplašeným ľuďom, neschopným vydržať na jednom mieste podľa predstáv gardistov a smerníc o organizovaní transportu. Ak vás život nenaučil na poriadok, my vás naučíme - opakoval horlivý Veľký V. Múdrejší gardisti mali službu pri bráne a dobromyselne upozorňovali prichodiacich: Ak máte veľa peňazí, ak máte zlato alebo šperky, dajte nám ich, lebo vám pri prezentácii aj tak všetko zoberú. Z nášho baraku museli nastúpiť ako doplnok nebezpečné živly. Spolu odišli lekári Liebermann, Holzer, Ringwald, Braun a Valter Rosenberg. Bolo mi ťažko lúčiť sa s nimi, hoci ani my sme neboli v bezpečí. Nikto presne nevedel, koľko odsúdených má opustiť tábor v Novákoch.

Na presnosť sa nedbalo. Ostatní znamenalo: iba predbežne. Deň, dva, týždeň... S každým vagónom odišiel jeden lekárik. Načo? - nevedno. Lekári nemali ani lieky ani náčinie, iba poloprázdnou lekárničku. Môj obdiv si získal lekárik Ladislav Kertész. Pochádzal z Levíc a bol lekárom v Bátorciach. Pracoval ako chirurg v nemocnici, ale osudom sa mu stalo byť dedinským lekárom. Navštívil som ho po vojne. Žil sám. Ordinácia bola zariadená prikladne, ale byt pripomínal náš táborový príbytok. Pýtal som si jest'. Chytil sa za hlavu pre svoju zabludilosť a nepozornosť. Zaviedol ma do prázdnej izby, v ktorej boli na zemi klobásy a slanina - dary od pacientov. Keby som mal žiť z toho, ako ma platia, trpel by som určite podvýživou - povedal. Keby som mal pracovať, ako to odo mňa žiadajú pacienti, deň by musel mať štyridsaťosem hodín.

Lieky sú zadarmo, lekárovi sa neplatí, v robote nikto nikomu nechýba, prečo by ľudia neboli chorí? Keď to vyhovuje vrchnosti, prečo by to nevyhovovalo aj mne? Žil sám, nepamätám sa, že by bol spomínal nejakých priateľov. Po vojne začal pracovať ako mestský lekárik. Po prvých

konfliktoch sa utiahol späť na dedinu a do samoty.

Upozornil na seba protestom, že sa nedá šikanovať, ak sa ho nejaký gardista dotkne, neručí za seba a potom ho môžu hoci aj zabiť. Polhora bol kedysi medik, možno to prispelo, že si Kertész získal jeho priazeň. Keď začiatkom mája začali opäť odchádzať transporty, dohodli sme sa s dr. Kertészom, že ujdeme, ak nás zaradia do transportu. Naším cieľom bolo dostať sa do kraja pod Sitno, kde Kertész pôsobil ako lekárik.

Neskôr vykonával v pracovnom tábore krátky čas funkciu lekárika. Potom sa funkcie zriekol, nechcel sa oddeľovať od ostatných, ktorí museli telesne pracovať. Vo svojej izbe, ktorá bola zároveň skromnou ordináciou, stával celé hodiny pri obluku a bez pohybu hľadel do tmy na prázdne priestranstvo pred barakom. Čo tam videl, nevedno, možno sa díval niekam späť, alebo sa nedíval na nič, mal iba otvorené oči.

Bez váhania dával lieky prvé skupiny partizánov na Vtáčniku. Skrýval zbraň. Kto by si bol pomyslel, že lekárik zaujímajú zbraň? Narukoval v prvých dňoch povstania. Po prvej prestrelke sa vrátil do opustených barakov tretieho objektu tábora. Keď som ho našiel, stál vo svojej izbičke pri obluku a díval sa na pusté priestranstvo, z ktorého 22. septembra 1942 odišiel najsmutnejší zo všetkých nováčkových transportov. Vedel som dobre, že ho tu nájdem.

Položil som mu ruku na plece. Neobzrel sa, poslúchol bez slova a odišiel so mnou do Zemianskych Kostolian, kde sa dal ako lekárik k dispozícii vojenskému veliteľstvu. Nad Kľačanskou dolinou mi po rokoch ukazoval miesto, kde operoval ranených poležiaci, lebo sa nevedel postaviť na ochrnuté nohy. Kúsenosť v nováčkom tábore a všetko, čo nasledovalo, umocnili jeho samotárstvo. Videl odchádzať priveľa ľudí do smrti. Zomierali mu pod rukami. Minulosť mu sťažovala žiť prítomnosť. Ušiel pred ňou a napokon spáchal samovraždu.

Vedel dobre, že ľudia hľadajú v chorobe azyl. Keď hrozilo nebezpečenstvo transportov, každý bol zdravý, aby ho pre chorobu nezaradili do transportu. Keď nebezpečenstvo prechodne pominulo, počet

chorých stúpol. Ľudia chceli ležať sami v baraku a dívať sa na povalu. Hľadeli do ničoho ako Kertész. Dívali sa a nič nevideli.

S Kertészom a s inými z nášho baraku sme pomáhali rodinám a chorým niesť batožinu. Postávali sme pri prezentačnom baraku a po odľahčení batožiny gardistami sme pomáhali málo vládnym nájsť určený barak.

Polhora nechcel nastúpiť odsúdených na deportáciu pri prezentačnom baraku, chodil okolo nich a určoval, kto má odísť a kto ostať. O ich definitívnej záchrane rozhodoval nemožno, mohol ich ponechať do neskoršieho transportu.

Proti sebe stáli dva rady. Odsúdení na odchod hľadel na tých, čo mali zostať a zadržali im. Tí, čo mali zostať, chceli, aby odsúdení čím skôr odišli, aby mali istotu, že ostajú, hoci len dočasne. Polhora chodil okolo obidvoch radov a hľadel zblízka do pokorných mlčanlivých tvári prosiacich, aby sa mohli dostať z radu odsúdených do druhého. Niekdedy vystriedali obidve miesta. Raz boli medzi odsúdenými, potom zase medzi tými, ktorí smeli zostať. Prežívali zúfalstvo odchádzajúcich, vzápätí nádej. Napokon všetci odišli. Keď sa neskôr zjavila nádej, že sa remeselníci budú môcť zachrániť v pracovnom tábore, Polhora ich neposielal do transportu.

Raz prišiel do prezentačnej kancelárie medzi odsúdenými mladý vysoký muž so staručkým otcom. Mali osúchane batohy, ktoré gardistom nestáli ani za to, aby ich majitelia otvorili. Mladý muž bol klampiar.

- Ty môžeš zostať, starý nemôže.

Za barakom staručký otec presviedčal syna, aby sa vrátil, aby povedal, že súhlasí, aby otec odišiel a on ostane pracovať ako klampiar. Čože je jemu starému, pójde s ostatnými. Ako bude, tak bude. Mladý človek stál bez slova, díval sa na svojho otca a krútil hlavou akoby nerozumel nič z toho, čo mu hovorí. Vrátil sa do prezentačnej kancelárie a povedal, že zostane.

- Už je neskoro, - povedali mu.

Poslednými vecami sa zaoberajú starí ľudia, lebo majú blízko k smrti. Teraz mali mladí ľudia rovnako blízko k smrti

ako starci. Vo vojne sa smrťou vykupuje česť a sláva - ak. Na priestranstve objektu stáli ľudia odsúdení zmorieť bez ohľadu na vek, deti a trasúci sa starci. Nezostala po nich česť ani sláva, iba rozhádzaná hlada na neporiadok. Zvyšky predmetov osobnej potreby si rozobrali gardisti. Ešte sme sa nestretli so smrťou, bola tam niekde vpredu. Ale už sme vedeli, že stratila dôstojnosť. Keď zomierajú tisíce a desaťtisíce, smrť stratí svoj majestáť a človek úctu pred ňou. Pre prírodu sú vraj zrod a zánik epizódami v pohybe mnohoveľnej hmoty. Ale človek nie je hmota. Vedome, že ľudstvo je večné - čo nie je isté - je slabá útecha nad pominulosťou jedného, môjho života. Keby ľudia rozmýšľali účtvejšie o smrti, možno by vedeli presnejšie rozlíšiť dôležité od vedľajšieho, možno by zomierali vo vysokom veku a v spánku. Človek si uvedomuje iba svoju existenciu, neexistenciu si už nevedomuje, preto ju chce prekonať vierou v posmrtný život. Budeš žiť v našej pamäti - hovorievala sa nad zosnulým. Po ľuďoch na priestranstve objektu nemalo zostať nič. Ani spomienka. Spomienka na tisíce - čo je to za spomienka?

Človek do poslednej chvíle neverí v smrť. Ani vtedy, keď žije v jej blízkosti, ani vtedy, keď položené, v ktorom sa nachádza, ťažko nazvať životom. Ľudia v barakoch vedeli, že sú tu iba dočasne, a predsa sa zariadeni, akoby tu chceli zostať natrvalo. Odchod iných sa považoval za nešťastie, vlastná záchrana za prirodzenú. (...)

Veľmi dobre rozumien, prečo prichádzali na Kertésza nálady marnosti, keď sa postavil v noci k obluku a hľadel späť do minulosti, prv než sa sám zabil. Hanbil sa, že to všetko prežil. Strašidelné vízie boli presnejšie ako bdely stav mysle. Pravda vychádzala na božie svetlo v noci.

Neviem, koľko transportov odišlo z Novák v máji a v júni roku 1942. Jeden transport - to bola vlaková súprava niekoľkých vagónov. Meranie na transporty je nedostatočné. Podľa nich ako základnej jednotky meral sa odchod židov zo Slovenska na železničných

staniciach, z ktorých odchádzali, a v knihách, ktoré sa opierajú o štatistické údaje. Videl som starostlivo spracované harmonogramy vlakov označených DA a číslom. DA znamenalo skratku slova Dávid. Dávid - to boli vlaky so židovským nákladom. DA 12, DA 31, DA 40... Tie čísla označovali poradie. V komentári k harmonogramu vlakov DA, zbíhajúcich sa v Žiline, bol pedantne spracovaný rozvrh, kedy vlak DA prejde jednotlivými stanicami, koľko minút sa v nich zdrží, kedy opustí Slovensko. Starostlivo železničný úradník napísal hlásenie s pýchou, že aj Nemci, známi svojou presnosťou, vyslovili sa s uznaním o dochvilnosti vlakov DA, keď ich preferovali v poľskej pohraničnej stanici Zwardoň.

Všetky štatistické údaje a harmonogramy bádateľov, historikov a sociológov, ktoré mi chcu vysvetliť, prečo som sa dostal na priestranstvo barakového tábora v Novákoch, prečo sa udalosť vyvíjali tak a nie inak, môžu mi byť ukradnuté! Aj všetky výhovorky deportátorov na národ.

Národ by sa nemal zatáňovať do tejto veci. Kdekoť hovorí v jeho mene, kdekoť sa vydáva za národ. Meno národ sa príliš často hrieanie a ľahkomyselne berie nadarmo. Národ deportácie nevymyslel.

Deportácie nevymyslel ani poctivý železničný inšpektor, hrdý na nemeckú pochvalu. Nevymysleli ich ani gardisti, ani Polhora. Ba čo viac, transporty nevymyslela ani

Juraj Špitzer (1919 - 1995)

prozaik, esejista, literárny vedec a kritik, scenárista, publicista

Juraj Špitzer absolvoval gymnázium vo Zvolene a v roku 1938 začal študovať medicínu na Lekárskej fakulte Karlovej univerzity v Prahe. Jeho univerzitné štúdium bolo prerušené mníchovskými udalosťami. Pre svoj židovský pôvod bol v roku 1942 internovaný v zbernom koncentračnom tábore Nováky. Zúčastnil sa na Slovenskom národnom povstaní, bol veliteľom židovskej partizánskej jednotky. Po vojne študoval filozofiu a francúzštinu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Bol šéfredaktorom Kultúrneho života a tajomníkom Zväzu československých spisovateľov. Po roku 1969 ho vylúčili zo spisovateľskej organizácie, prepustili zo zamestnania a nasledoval zákaz publikovania.

Juraj Špitzer napísal novely *Biele oblaky*, *Patrim k vám a Letná nedela*, scenáre k filmom *Posledný návrat*, *Zaprášené histórie*. Krátko po jeho smrti vyšiel knižný súbor *Svitá, až keď je celkom tma*, v ktorom Špitzer spracoval problematiku tzv. židovskej otázky k holokaustu a venoval sa fenoménu moci a násilia. Prvé vydanie knihy Juraja Špitzera *Nechcel som byť žid* vydal Kalligram v roku 1994.

slovenská vláda, ktorá vládla z moci inej, mocnejšej vlády. Akiste je to všetko zložitejšie a inak. Ale mechanizmus, ktorý nás strhol do svojho súkolia, predpokladal diferencovanú aktívnu účasť všetkých zainteresovaných a ľahostajnú neúčasť ostatných. Na priestranstve muničného skladu v Novákoch sa odohrávalo iba jedno dejstvo. Hovorím iba o ňom. O úlohe gardistu a žida, pohoniča a deportovaného.

Otrasnejšie než číslie narastajúce do desaťtisícovej výšky môže pôsobiť detail, napríklad výmena dvoch prípisov. Starostlivo železničný inšpektor napísal v dňoch, o ktorých je reč, na Ministerstvo vnútra, že súpravy transportov židov sa vracajú veľmi znečistené a veľmi zapáchajú rozkladom ľudských výkalov. Navrhuje vo vagónoch vyčlenených pre deportácie zriaďovať provizórne záchody. Ministerstvo vnútra sa ubezpečuje, že bezpečnostné opatrenia nebudú týmto zariadením nijako porušené. Inými slovami: Zriadenie záchodov vo vagónoch neohrozí deportáciu židov. Urobí ju menej nechutnou. Ministerstvo vnútra schválilo zriadenie provizórnych záchodov a na spise je poznámka, že všetky troje spojené s ich zariadením, ako aj každé prípadné poškodenie vagónov zaplatí organizácia Ústredne židov v Žiline. A ešte inými slovami: Ak chcú mať deportovaní židia vo vagónoch záchody, nech si ich zaplatia! (...)

Urývok